

RAZISKAVE STAVBARSTVA IN BIVALNE KULTURE
VIPAVSKE DOLINE
PREGLED POGLAVITNIH VIROV IN LITERATURE
PRED DRUGO SVETOVNO VOJNO

ŠPELA LEDINEK LOZEJ

Avtorica razpravlja o najpomembnejših virih in literaturi za raziskovanje stavbarstva in bivalne kulture v Vipavski dolini, spisanih pred drugo svetovno vojno. Upoštevani so potopisi, poročila, zemljevidi, risbe, kataster, periodika, domoznanska literatura in leposlovje. Sledi predstavitev poglavitne jezikoslovne, etnološke, geografske in siceršnje literature o stavbarstvu in bivalni kulturi Vipavske doline. Ključne besede: viri, zgodovina raziskav, stavbarstvo, bivalna kultura, Vipavska dolina.

The authoress discusses the most important sources and literature written before WW II about architecture and culture of dwelling in the Vipava's valley. Among the sources itineraries, reports, maps, drawings, a cadastral register, periodicals and belles-lettres are considered. The presentation of principal filological, ethnological, geographical and other literature about architecture and dwelling culture of Vipava's valley follows.

Keywords: sources, history of research, architecture, dwelling culture, the Vipava's valley (Slovenia).

Članek je osnovan na dveh temeljnih etnoloških pregledih: povojnem poročilu o etnoloških raziskavah pri zahodnih Slovencih Milka Matičetovega [1948] in preglednem in analitičnem spisu o kmečki hiši Sergija Vilfana [1970] v *Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*. Njuna spoznanja so dopolnjena¹ in razširjena z viri in literaturo o območju Vipavske doline, tako Zgornje kakor Spodnje.² Časovno se omejuje na čas do srede 20. stoletja kot ločnico, ki jo je zaradi upravnih, institucionalnih, nazorskih in drugih razlogov v raziskovanje tega prostora prinesel čas po drugi svetovni vojni.

I.

Pregled najstarejših pisnih virov začenjam s poročilom dunajskega dvornega bibliotekarja **Hugona Blotiusa** iz leta 1571, ko je z Dunaja proti Italiji potoval skozi Ljubljano, mimo Vrhnike, Logatca, čez Podkraj v Vipavsko dolino in naprej proti Gorici. V popotnih zapiskih navaja za Podkraj eno samo hišo s prenočišči na vrhu hriba. V Vipavski dolini omenja Šturje,

¹ Za številne informacije se zahvaljujem dr. Branku Marušiču, z Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici.

² Tj. področje avtoričine terenske raziskave, ki sega pravzaprav na območji, ki sta v sodobni etnološki regionalizaciji [Bogataj in Hazler 1995] poimenovani Vipavska dolina in Goriška. Ker pa je Goriška v preteklosti zaobsegala različna območja, katerih doseg se prepleta z dandanašnjimi razumevanji, se zdi primernejša geografska oznaka Vipavska dolina. Zaradi sorodnosti so mestoma upoštevani tudi viri in raziskave za sosednja območja, predvsem za Furlanijo in Kras, ki so neposredno povezani z razvojem stavbarstva in bivalne kulture v Vipavski dolini.

Vipavski Križ (kot mestece z gradom), vas Šempas in Gorico, ki je po velikosti primerljiva z Ljubljano in leži v prijetni ravnini [Stele 1939: 307–308].³

Povedneje, predvsem pa slikovitejše, so informacije, ki nam jih dobro stoletje pozneje posreduje **Janez Vajkard Valvasor** v *Slavi Vojvodine Kranjske* [1689] in v skicni knjigi za grafike v *Topographii Ducatus Carnioliae modernae* [1679], kjer je upodobil grad Lože, Roženek v Podbrju pri Podnanosu, Vipavo, ruševine Starega gradu nad Vipavo in Podkraj. Risbe iz skicne knjige upodabljajo razlike med velikimi grajskimi poslopji in manjšimi vaškimi stavbami, torej med socialno razločljivimi načini bivanja v gradu, trgu in vasi. Razločki so tudi med samimi gradovi, če primerjamo na primer Lanthierijev grad v Vipavi ali pa grad Lože z Roženekom, se zdi slednji zgolj večja kmečka domačija. Opazni so tudi razločki med naselji v Vipavski dolini in med višje ležečim Podkrajem, tako v strukturi naselja kot v samih stavbah in gradbenem materialu. K dokumentarni vrednosti prispevajo Valvasorjeve označbe strani neba in vodnega toka. V primerjavi z grafičnimi odtisi so Valvasorjeve risbe neposreden terenski dokument, informacije so natančnejše in neshematizirane. Čeprav v Valvasorjevi šesti knjigi *Slave Vojvodine Kranjske* pogrešamo eksplicitne omembe bivališč Vipavcev, je slikovno gradivo bogat vir za raziskave stavbarstva in bivalne kulture Zgornje Vipavske doline v drugi polovici 17. stoletja [Ledinek Lozej 2005].

Slika 1: Janez Vajkard Valvasor: Vipava, 1678–1679, risba s tušem [Metropolitanska knjižnica, Zagreb; preslikava iz *Topografija Kranjske: 1678–79* (2001)].

³ Za prevod iz latinščine se zahvaljujem Nevi Makuc z Raziskovalne postaje Nova Gorica ZRC SAZU.

Čeprav urbanemu okolju Gorice tu ni namenjena večja pozornost, velja omeniti Valvasorjevega sodobnika, grafika **Kasparja Meriana**, ki je v *Topographii Austriacarum Provinciarum* [1660] upodobil tudi Gorico in goriško predmestje [Pillon 1995: 128], in goriškega duhovnika **Giovannija Maria Marusiga**, ki je v zapiskih, predvsem pa spremljajočih ilustracijah *Relatione del contagio* iz 1682–1683, predstavil Gorico, posamične stavbe in arhitekturne člene, kose pohištva in higienske razmere ob koncu 17. stoletja [Cergna 2005].

Sredi naslednjega stoletja, leta 1752, je vipavske kraje Dornberk oziroma Tabor,⁴ Gradišče nad Prvačino in Rihemberk,⁵ narisal goriški kartograf **Giannantonio de Capellaris**.⁶ Če primerjamo Capellarisove upodobitve naselij Spodnje Vipavske doline z dobrega pol stoletja starejšimi Valvasorjevimi iz zgornjega dela, vidimo, da je naklon nekaterih streh položnejši, v Gradišču so celo štirikapnice, najverjetneje krite s korci, druge ostajajo strme in krite s škrlami. Posamične stavbe zunaj grajskih kompleksov v Gradišču imajo že zidan dimnik. Stavbe pod rihemberškim gradom se morda drži celo spahnjenica, v nadstropju pa ima straniščni pomol, kar priča o razvoju bivalnih in higienskih razmer zunaj grajskih obzidij in mest.⁷

Informacije o velikosti in sestavi naselij ter trdnosti zgradb dajejo tudi **vojaški zemljevidi** in opisi v spremljajočih zvezkih, ki so bili izdani v zbirki *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*. Tretji zvezek zajema današnje zahodnoslovensko območje. V posebni rubriki o trdnih zgradbah so omenjene tiste, ki so bile trdne z vojaškega vidika, največkrat gradovi, cerkve, grajska gospodarska poslopja in nekatere hiše [Rajšp in Trpin 1997].

V drugi polovici 18. stoletja je goriški zdravnik **Anton Muznik** objavil delo *Clima Goritiense* [1781]. Poleg Gorice omenja tudi vipavske kraje (Vipavski Križ, Velike Žablje, Črnič, Šempas, Kromberk, Rihemberk, Dornberk, Prvačino, Renče in Miren), za osvetlitev bivalne kulture kmetov je poveden odstavek, v katerem piše, da *so ljudje z malim zadovoljni, spijo večinoma na slamnatih ležiščih, premožnejši pa imajo za svoje postelje blazine, napolnjene z volno ali natlačene s konjsko žimo. Ker posebnih peči za ogrevanje prostorov nimajo, se večinoma grejejo ob ognjišču pri odprtem ognju* [Muznik 2000: 73–74]. Muznik je pisal že v razsvetljenskem duhu, ki je v goriški historiografiji viden pri **Carlu Morelliju** (*Istoria della Contea di Gorizia* [1855] spisana že leta 1796, prinaša tudi drobce iz stanovanjske kulture⁸), v kranjski pa pri **Antonu Tomažu Linhartu**, ki je v *Poskusu zgodovine Kranjske* [1788, 1789]

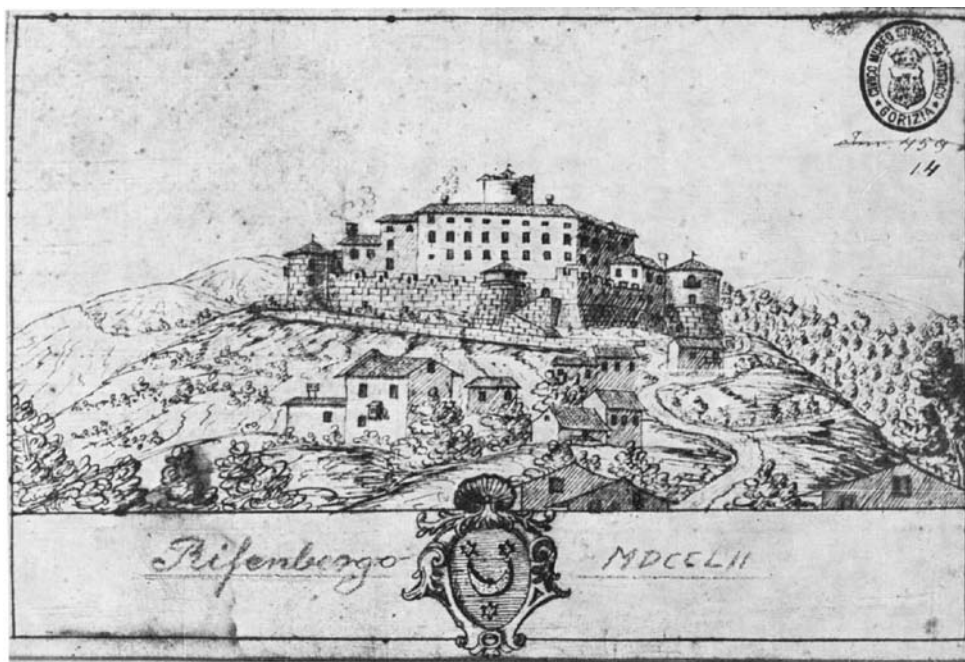
⁴ Tabor nad Dornberkom je napačno označen kot Dornberk (Dornberk leži na ravnini, na upodobljeni vzpetini pa je Tabor). Capellaris oziroma tisti, ki je dodajal podpise k risbam, je z označitvijo Dornberk poudaril grajski objekt, ki je nekoč pripadal dornberškemu gospodom [Marušič 1978: 182].

⁵ Poleg naštetih je Capellaris upodobil še Štanjel, Kluže in Kanal [Marušič 1978].

⁶ Izvirnike hrani Pokrajinski muzej v Gorici (Musei Provinciali di Gorizia), reprodukcije pa so bile prvič v celoti objavljene v 26. letniku *Kronike* [Marušič 1978].

⁷ Capellarisovim upodobitvam sočasno veduto Gorice najdemo na naslovnici *Tentamen genealogico chronologicum promovendae seriei et rerum Goritiae...* Rudolfa Coroninija Cronberga [Pillon 1995: 129].

⁸ Piše npr. o protikužnih sanitarnih ukrepih (tlakovanje ulic, prepoved metanja odpadka na cesto), požarnem varstvu in o širitvi Gorice [Morelli 2003: 113].

Slika 2: Giannantonio de Capellaris: Rihemberk, 1752, perorisba [Pokrajinski muzej v Gorici (Musei Provinciali di Gorizia); preslikava iz *Kronika* 26 (1978) 3].

opisal bivališča Slovanov.⁹ Nanj se je pri pisanju *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven* [1801–1805] oprl **Baltasar Hacquet**, izrazit empirični raziskovalec. V svojem prvem delu – *Oryctographia Carniolica* [1778] – je omenil Gorico, Vipavcem pa je namenil celo poglavje drugega zvezka *Abbildung und Beschreibung*, vendar o stavbarstvu in bivalni kulturi ne izvemo ničesar konkretnega.

Posebno pomemben vir za raziskave stavbarstva v 19. stoletju je **franciscejski kataster**. Triangulacija in izmera po navodilih za izdelavo sta bili opravljena v slovenskem Primorju in Istri v letih 1817–1825, na Kranjskem, v njen okvir je sodila Zgornja Vipavska dolina do Hublja, pa v letih 1822–1826. Popravki so bili poznejši. Grafični del franciscejskega katastrskega operata daje v merilu 1: 2880 dober pogled na tlorisno zasnovo naselij, na stanovanjska in gospodarska poslopja, na sakralne objekte, na vodotoke, ceste, poti in druge posebnosti naselij. Je zgodovinski dokument urbanističnega trenutka krajine, s čemer je dokumentirana stara agrarna pokrajina. V spisovnem delu je za stavbarske raziskave najzanimivejši zapisnik stavbnih parcel s podatki o zgradbah, vpisanih kot stanovanjska hiša, stanovanjska hiša z dvoriščem, gospodarsko poslopje z dvoriščem, hlev z dvoriščem, stanovanjska hiša z gospodarskim poslopjem, stanovanjska hiša s hlevom, grajsko poslopje, kovačnica, mlin, žaga, cekev itn. Stanovanjske hiše so v zapisniku vpisane tudi kot zidana

⁹ O bivališčih Slovanov piše v 2. knjigi (3. razdelek, 13. poglavje) pod naslovom »Hiše, hišna oprava« [Linhart 1981: 274–275].

ali lesena stanovanjska hiša ali pa kot pritlična hiša oziroma hiša v dveh ali več nadstropjih. Strnjene opisne informacije o stavbah so tudi v 13. paragrafu katastrskega cenilnega operata [Ribnikar 1982: 330, 335–336].¹⁰

Informacije o posamičnih stavbah in naseljih dobimo tudi iz **zemljiške knjige**. Zgodnejši stavbni **načrti** so iz druge polovice 19. stoletja, več pa se jih je ohranilo iz časa obnove po prvi svetovni vojni (1917–1922). Že leta 1917 je bil v Gorici ustanovljen urad za obnovo Gorice in Gradiške (Wiederaufbau Görz und Gradisca), kjer delal tudi eden takratnih vodilnih dunajskih arhitektov **Maks Fabiani**, sicer doma iz Kobdilja na Krasu. Po zmagi antantnih sil in priključitvi ozemlja Italiji se je urad preoblikoval v Ufficio provinciale ricostruzioni architettura (pozneje Ufficio provinciale regolazioni e architetture danneggiate), Fabiani pa je bil s strani italijanske oblasti označen za Slovenca in proavstrijca in zato sprva *neprimeren in nestrokovnen*, pozneje pa so ga vendarle zaposlili,¹¹ toda svojih načrtov in predlogov praviloma ni podpisoval. Prav zato še vedno ni povsem pojasnjeno, kje vse je Fabiani deloval pri povojni obnovi, toliko bolj, ker je v projekt vključeval tudi področja, ki jih fronta ni neposredno prizadela, in ker je deloval tudi po uradni ukinitvi urada leta 1922. Z območja Zgornje in Spodnje Vipavske doline hranijo v goriškem Pokrajinskem muzeju Fabianijeve regulacijske načrte Mirna, Bilj, Renč, Prvačine, Vrtojbe, Ajdovščine, Vipave in Šempetra pri Gorici na današnji slovenski strani¹² ter Sovodenj, Rubij, Peči, Gaberij, Gradišča ob Soči in Štandreža na današnji italijanski strani meje, ki pa so bili uresničeni le deloma [Miani in Garzarolli 1988; Pozzetto 1997 in 2000; Jazbec 2001; Osvald 2002]. Zanimivo bi bilo pregledati tudi celovit italijanski obnovitveni proces¹³ in pri tem ugotoviti, v kakšni meri je bila italijanizirajočih ideoloških tendenc deležna tudi profana arhitekturna obnova.¹⁴ Leta 1939 je Državni tehnični urad v Trstu popisal in izrisal stanje za stavbe, ki niso bile zajete v katastru (gradivo hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici).

Proti koncu 19. stoletja so se množili tudi **statistični viri**; podatke o velikosti naselij, številu hiš in številu prebivalstva vsebujejo krajevni popisi na osnovi ljudskih štetij prebivalstva [Grafenauer 1970: 14–18]. Vodja avstrijskih statističnih uradov, avtor *Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie* [1855] **Karl Czoernig** v zemljepisno-zgodovinskem

¹⁰ Za zgled razbiranja informacij iz protokolov in operatov franciscejskega katastra na območju kranjskega dela Vipavske doline gl. Granda 1984.

¹¹ Pozzetto je ugotovil, da je Fabiani uradno deloval pri obnovi med 1920 in 1922, ko je bil urad ukinjen [Pozzetto 1997: 54].

¹² Regulacijska načrta Dornberka in Rihemberka (Branika), ki sta bila navedena v dokumentih, hrani, po mnenju Marka Pozzetta, javnosti nedostopni arhiv Nadzorništva javnih del v Trstu [Pozzetto 1997: 255].

¹³ Npr. fond Guidizio distrettuale di Gorizia 1898–1922, Danni di guerra v goriškem Državnem arhivu (Archivio di Stato, Gorizia) in Archivio Piani documenti UPR (Ufficio provinciale ricostruzioni architettura) v goriškem Pokrajinskem muzeju (Museo Provinciale di Gorizia) [Osvald 2000: 126–127].

¹⁴ Monika Osvald je v prispevku o spomeniškem varstvu in obnovi Goriške po prvi svetovni vojni temeljito obdelala cerkve v Ločniku, Šempetru pri Gorici in Vrtojbi ter ugotovila, da so predvojne baročne stavbe obnovili v neoromanskem slogu in s tem zadostili Ojettijevim načelom, ki je že pred vojno favoriziral italijanski rimski, romansko-bizantinski in renesančni umetnostni slog na račun srednjeevropske gotike, baroka in rokokoja [Osvald 2000].

Slika 3: Maks Fabiani: Regulacijski načrt Prvačine, 1922 [Pokrajinski muzej v Gorici (Musei Provinciali di Gorizia); preslikava iz M. Fabiani, *Nove meje v arhitekturi*, 1988].

prikazu *Das Land Görz und Gradisca* [1873–1874] omenja goriške opekarne in renške zidarje [1873: 97–98]. Pomen opekarn je poudaril tudi **Simon Rutar** v knjigi *Goriška in Gradiščanska* [1892: 86].

Z naraščajočo **domoznansko** produkcijo so postale številnejše tudi za raziskovanje stanovanjske kulture zanimive informacije.¹⁵ **Štefan Kociančič** je v spisu »Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane« o Gorici zapisal, da se *v svojem zunanem ne loči dosti od nemških mest; samo strehe hiš niso tako sterne, kakor na nemškem, in se v tem bližajo bolj talianskim* [Kociančič 1853: 204]. Nekaj podatkov o številu in starosti hiš v Vipavi prinaša tudi delo *Postojinsko okrajno glavarstvo* [1889], bogatejši vir pa je monumentalno delo *Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, in sicer osma knjiga *Kärnten und Krain* [1891] za kranjski del Vipavske doline [Godina - Golija 2002: 91–98] in deseta knjiga *Das Küstenland* [1891] za goriški del. **Ivan Franke** je v poglavju o tipih kmečkih hiš na Kranjskem zapisal, da dobivajo proti Primorski južnjaški značaj, omenil je kamnito gradnjo in burjo, ki narekuje nizke strehe, krite s korci in obložene s kamni. Med ozkimi hišami je zid, ki se z vhodom odpira na dvorišče, tlakovano s kamnitimi ploščami. *Namesto veže je zelo nizko, prostorno ognjišče, ob katerem pozimi čepijo ljudje in imajo raje, da na eni strani zmrzujejo in so na drugi strani opečeni, kot da bi se grelj ob hišni peči.*¹⁶ V tem je avtor videl *nenaklonjenost južnih dežel do umetno ogrevanega zraka* [Franke 1891: 396, 401]. **Coronini – Cronberg** je v deseti knjigi, *Das Küstenland*, opazil regionalne in socialne razlike v bivališčih na Goriškem. Okolico Gorice in Vipavsko dolino je opredelil kot prehodno območje med furlanskimi in kraškimi stavbarskimi značilnostmi [Coronini – Cronberg 1891: 184].

¹⁵ Pregled historiografskih del na Goriškem podaja Marušič [2005].

¹⁶ Prevod citata (kot tudi vseh drugih dobesednih navedkov) avtorica.

Povedna so tudi dejstva iz sočasnega **periodičnega** tiska, tako kranjskega kot goriškega. Pregled slovenskega primorskega časopisja z navedbo lokalitete najdemo v prispevku Miše Šalamun [1961] in tudi v drugih bibliografskih pregledih primorskega tiska [Plesničar 1940; Kolerič 1966; Marušič 1987; Jejičič 1989; Makuc in Marušič 2005]. Upoštevanja vredna je predvsem t. i. kmetijsko gospodarska periodika: npr. kranjske *Kmetijske in rokodelske novice* [1843–1902],¹⁷ goriški *Umni gospodar* [1863–1865],¹⁸ *Gospodarski list* [1869–1879; 1881–1902], *Primorski gospodar* [1905–1915] in *Kmetov prijatelj* [1908–1914]. Tudi v letih po prvi svetovni vojni sta na Goriškem izhajala dva kmečko gospodarska lista: *Gospodarski list* [1922–1928] in *Gospodarski vestnik* [1923–1928]. Za bivanjsko kulturo zanimivi drobci so tudi v koledarjih (npr. v *Koledarju* goriške nadškofije [1894–1896], Goriške Matice [1922–1940] in Goriške Mohorjeve družbe [1925–]). Pregledati bi bilo koristno tudi t. i. ženske liste, npr. goriški časopis *Slovenka* [1922–1923], ki ga je po dogovoru v naslednjem letu prevzel tržaški *Ženski svet: Glasilo ženskih društev za Julijsko krajino* [1923–1928] [Šalamun 1961].

Podobo (zaželenih) stanovanjskih razmer zrcalijo tudi **kmetijski** in **gospodinjski priročniki**. Prva kmetijska priročnika v slovenskem jeziku je v štiridesetih letih 19. stoletja spisal **Matija Vertovec**, dolgoletni duhovnik v Podnanosu pri Vipavi. Zanimivo je poglavje o vinski kleti v *Vinoreji* [1944] in poglavje o stavbah, prezračevanju ter snagi v *Kmetijski kemiji* [1847]. Poznejši gospodinjski priročniki pa prinašajo praktične nasvete o opremi, razsvetljavi, ogrevanju, čiščenju kmečkih domov in meščanskih stanovanj. Leta 1930 sta v Gorici izšla kar dva: *Vzorna gospodinja* [1930] **Gizele Belinger - Ferjančič** s psevdonimom Gizela Majeva¹⁹ in *Ljubi moj domek* [1930] **Davorine Bevk** s psevdonimom Martina Seljak.

Na drugi strani pa so dejanske stanovanjske razmere z določeneo časovno distanco opisane v **spominih**.²⁰ Ilustrativne so črtice, zapiski **Antona Breclja** (psevdonim Bogdan Kozak) z naslovom *Zdrav kolikor hočeš* [1938], v katerih so skoz oči zdravnika ocenjene bivalne okoliščine podeželskega prebivalstva na Goriškem in Vipavskem. Opisno in slikovno bogat vir, predvsem za goriško meščansko okolje, mestoma pa tudi za podeželje (npr. opis

¹⁷ V seznamu naročnikov *Kmetijskih in rokodelskih novic* zasledimo številne Vipavce, Šembišce, Podražane in prebivalce drugih krajev Zgornje Vipavske doline. Članki prinašajo npr. nasvete o urejanju gnojišč [1843/4: 14], požarnem zavarovanju [1843/7: 28; 15: 57–58], ogrevanju s pečjo z železno cevjo [1843/20: 77–78], sajenju žive meje [1844/10–12: 38–48], urejanju stranišč [1844/39: 155], dezinfekciji in deratizaciji [1844/26–27].

¹⁸ Prispevki v časniku *Umni gospodar* prinašajo nasvete o tem, kako se naredi dober tlak za gumno [1863/5: 54], o razsvetljavi [1864/1: 8–9] ipd.

¹⁹ Gizela Belingar - Ferjančič navaja npr. naslednje *neprijetnosti* pri urejanju kmečkega doma: *Pomislimo le na premajbna okna, nizek strop, na dim v kuhinji, ki širi neprijeten vonj celo v omare med obleke, na gnojišče tik pod spalnicami, na hlev in svinjak, ki sta zidana v neposredni bližini človeškega bivališča in na nebigijensko stranišče – (ako sploh imajo.) ... Dosedanje kmečke hiše so v marsičem pomanjkljive. Zidati bi se morale po gotovem načrtu in po preudarku, da ustrezajo vsakdanjim življenjskim potrebam in nauku higijene.* [Belingar – Ferjančič 1930: 13–14]

²⁰ Zbirka spominov goriških sodobnikov o Gorici in Goriški je urejena v knjigi *Goriški spomini* [Marušič 2002].

posestva Čebularjevih v Vrtojbi), so tudi *Spomini iz otroške dobe* Avguste Šantel mlajše²¹ in *Saše Šantla*.²²

Spomini so že blizu svetu **leposlovja**, ki v slikovitem jeziku predstavlja detajle iz bivalne kulture. Iz slovenske beletristike je poznan **Erjavčev** opis ognjišča in kuhinje v potopisu »Na Kraški zemlji« [Erjavc 2000: 220–221]. Avstrijski pisatelj **Robert Musil**, ki je med prvo svetovno vojno leti dni prebil pri Poveljstvu soške armade v Postojni, je v *Tagebücher* [1955] natančno opisal ognjišče v Črničah:

Prvič v hiši z ognjiščem. Približno 75 nad tlemi, 4 krat 2,5 do 3 m v pravokotnik. V sredini odprt ogenj, nad njim visi kotel. Zgoraj napa, kot nekakšna avba. Naokoli nape visi rdeča zavesa, široka dve pedi. Ognjišče je zgrajeno iz holandsko rdeče opeke. Modro, zeleno in rumeno posodje. Okoli kurišča teče klop in stojijo nizki stolčki. Mlada žena doji, poleg nje sedi ljubka deklica, tretja žena je gospodarica. Vse to v čelnem koncu podolgovatega prostora, v katerega se vstopa s ceste. Nič za jesti, vino z okusom po gnojnici. [Musil 1955:182–183]

Bogat vir za raziskovanje stavbarstva in bivalne kulture so tudi **slikovne upodobitve**, tako vedute posameznih naselij kot interierji, ki so bili, resda predvsem reprezentativni, največkrat upodobljeni na portretih. Portrete pa so si lahko privoščili le premožni meščani, zato so za podeželske predele Vipavske doline (z izjemo aristokratskih in dvorcih) povedni le primerjalno. **Jožef Tominc** je na nekaterih portretih goriških povzpentežev in podjetnikov, na katerih so vidni tudi sočasno pohištvo in reprezentativni predmeti [Kos 2000: 33–36; Lozar Štamcar 2002: 39–42], upodobil tudi posamične kraje (npr. veduta Gorice na avtoportretu z bratom Francem in na portretu nadškofa Franciška Ksaverja Lušina). Veduto vasi Kamnje je naslikal na oltarni sliki Matere božje v tamkajšnji župni cerkvi nadangela sv. Mihaela [Vidmar 2004: 106]. Gorico in Napoleonove čete v mestu je v prvih desetletjih 19. stoletja upodobil domačin **Giuseppe Pollencig**, sredi 19. stoletja pa **G. Tunis**, **K. Postl**, **A. Rieger** in nekateri anonimni avtorji. Gotovo je najzgovornejša Linnasijeva litografija po risbi **Jožefa Kobaua** z goriško panoramo s severozahodne strani in pri tem v prvem planu razkriva ureditev in življenje na predmestnem kmečkem dvorišču [Pillon 1995: 134–142]. Naštetim podobam sta sočasni **Goldensteinovi** risbi Vipave in Loga pri Vipavi s stavbarskimi detajli o načinu gradnje, gradbenem materialu, nadstropnosti, razvoju odvajanja dima, stranišni kulturi in graditvi (provizoričnih) zavetij pri romarskem svetišču.²³ Vipava iz druge polovice 19. stoletja je na oljni sliki vrhpoljskega župnika **Henrika Dejaka**, šempeterski glavni trg pa na risbi **Janeza Šubica** iz 1888 [Komelj 1978: 21–25].²⁴ Medtem ko ozadje na upodobitvi

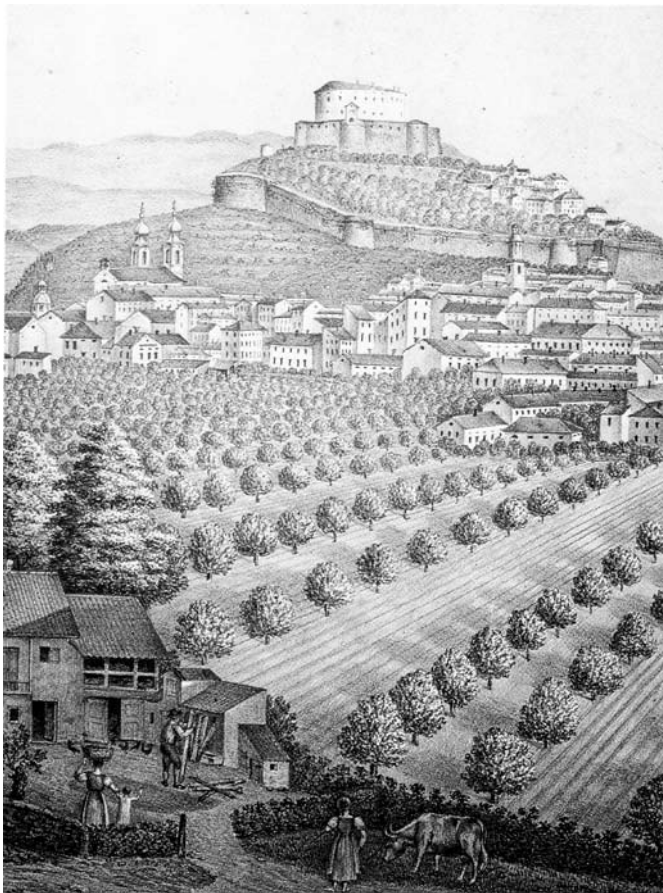
²¹ *Spomini iz otroške dobe* Avguste Šantel so bili spisani leta 1947 v Ljubljani, avtorica je pozneje dopisala nekaj opomb. Hrani jih Goriški muzej Kromberk.

²² Gradivo o Šantlovem goriškem obdobju je objavljeno v *Goriških spominih* [Marušič 2002: 185–213].

²³ *Malce okorna, naivna, vendar vselej ljubka in sprejemljiva risba nam posreduje predvsem topografske detajle in posebnosti in nam v resnici ohranja podobo krajev iz časa tik preden se je začela uveljavljati fotografska tehnika. Tako nam daje Goldensteinovo gradivo poleg Wagnerjevih litografij (za katere je delal predloge tudi Goldenstein) vsaj za Kranjsko najbolj strnjen in sistematičen krajepisni pregled. [Komelj 1978: 21]*

²⁴ Poleg pregleda javnih zbirk upodablajoče umetnosti je za posamične kraje potreben podroben pregled

kmečke noše iz okolice Vipave, nastali po Goldensteinovei predlogi, ni zanimivo za okvir pričujoče razprave,²⁵ pa imajo veliko dokumentarno vrednost mlajši akvareli ljudskih noš **Saše Šantla** iz tridesetih let 20. stoletja.²⁶ Šantel je na Goriškem upodobil žensko nošo iz Solkana, Renč in Komna, v ozadju pa so verni posnetki naselij; vemo namreč, da je avtor sliko najprej skiciral s svinčnikom, nato s fotografije prerisal pokrajinski motiv za ozadje in pred kuliso postavil figuro [Mikuž 1998: 18]. Od konca 19. stoletja so bogat slikovni vir tudi **razglednice** in zasebne in javne **fotografske zbirke**.²⁷

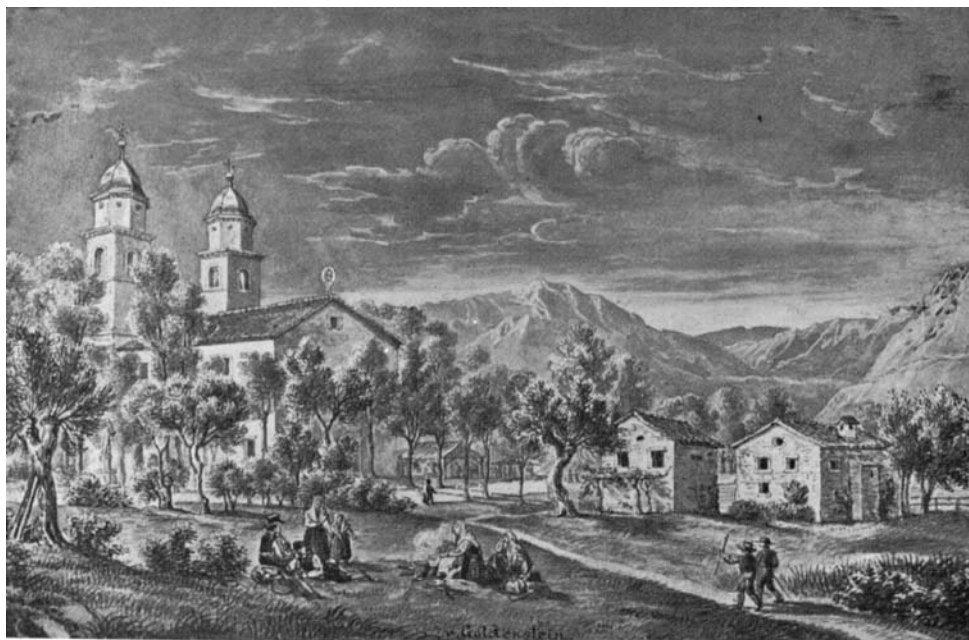
Slika 4: B. Linassi (po risbi Jožefa Kobaua): Goriška veduta, sredina 19. stoletja, litografija [Pokrajinski muzej v Gorici (Musei Provinciali di Gorizia); preslikano iz *Gorizia, un viaggio nel tempo*, 1995].

zasebnih zbirk, tako tistih pri posameznikih kot cerkvenih (morebitne vedute in lokalni interierji na stenskih in oltarnih slikah).

²⁵ Kordešev spremni tekst v *Carnioli* predstavi Vipavko kot prodajalko sadja v Ljubljani [Stopar 1993: 96–97].

²⁶ Hrani jih Slovenski etnografski muzej v Ljubljani.

²⁷ Številne primorske kraje je na razglednicah upodobil goriški fotograf Anton Jerkič, kraje Vipavske doline so fotografirali tudi Milan Klemenčič, Ivan Može in Venio Pilon [Može 2000].

Slika 5: Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein: Log pri Vipavi, sredina 19. stoletja, lavirana risba [Narodni muzej Slovenije Ljubljana; preslikava iz *Slovenski kraji in naselja v preteklosti*, 1978].

II.

Konec 19. stoletja se pojavijo prve resne študije kmečkega doma različnih strokovnjakov: zgodovinarjev, arheologov, filologov, etnologov, geografov in umetnostnih zgodovinarjev. Strokovno zanimanje za kmečke hiše na slovenskem etničnem ozemlju korenini v nemških študijah, kakršne je okoli leta 1880 razvijal August Meitzen, ki je skušal iz tedaj obstoječih vrst hiše in geografsko-etnične razširjenosti hišnih tipov sklepati na prvotne tipe hiš, značilne za posamezne etnične skupine [Vilfan 1970: 565–565].²⁸ Okoli 1890 so začeli kmečki dom študirati tudi avstrijski arhitekti, inženirji in etnologi, vsi usmerjeni k iskanju etničnih tipov. Prevladovalo je mnenje, da pripada slovenska hiša tipu t. i. gornjenemške hiše (stavba s črno kuhinjo in s pečjo ogrevana hiša), za Primorsko pa je bil ugotovljen tip mediteranske oziroma italijanske stavbe.²⁹ Kot posebnost je mestoma omenil kamin v romanskih deželah **Rudolf Meringer** [1896: 260], pobudnik leta 1909 ustanovljenega strokovnega časopisa s pomenljivim naslovom *Wörter und Sachen*.

Več pozornosti je stavbam južnega dela Alp namenil **Gustav Bancalari**. Pri študiju razvoja gornjenemške hiše, je, za razloček od Meringerja, ki je prvenstvo namenil hiši, na prvo

²⁸ Tako je za slovansko hišo sklepal, da se je razvila iz stavb za veliko družino [Meitzen 1895].

²⁹ Na večetničnost avstro-ogrskega področja in na romansko kamnito stavbo na jugu je že leta 1891 opozoril Aleksander Peetz [1891].

mesto postavil vežo.³⁰ Razvoju kurišča in odvajanja dima, od katerega je odvisna struktura celotne stavbe, je posvetil razpravo »Forschung und Studien über das Haus 1« [1896], v kateri je navedel številne ilustrirane primere ognjišč, spahnjenic in hiš iz severne Italije, Padske in Beneške nižine ter Furlanije.³¹ Pri terenskem delu za spis o podeželski hiši v južnih Alpah je med drugim prečil tudi Vipavsko dolino, jo označil kot *die italienische Typeninsel*, kar je razumljivo, saj se je na Vipavsko spustil s Postojnskega in nato nadaljeval pot proti Črnemu Vrhu na Idrijskem. Ker ni poznal preostalega dela Vipavske doline od Ajdovščine proti Gorici, ni vedel, da gre pravzaprav za polotok.³² Bancalari je razmišljal tudi o spreminjanju hišnih tipov, med vzroki je navedel prenaseljenost, zakonodajo, varstvo pred ognjem, pravne razmere kmetov in bližino prometnih povezav. Opozoril je, da je za poznavanje izvirne oblike stavb treba pohiteti, saj je marsikatera podeželska stavba že olepšana in prezidana po meščanskih zgledih. Zanimiva so tudi njegova metodološka navodila. Menil je, da je pri raziskovanju stavbarstva potreben izkušen pogled, dobro pomnjenje že videnega, nenehno primerjanje, poznavanje izvirnih tipov, vpliva gradbenih materialov in ljudske terminologije za posamične stavbne sestavine, *predvsem pa nobene vnaprejšnje etnografske sodbe* [Bancalari 1893: 173]. Vipavsko področje kot poseben kranjski stavbni tip, ki sledi primorskim oblikam, sta poudarila tudi Michael Haberlandt in Anton Dachler v monografiji *Das Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn und seinen grenzgebieten* [1906: 80–82].³³

Tudi slovenski narodopisci in pozneje etnologi so že zelo zgodaj pokazali zanimanje za raziskovanje ljudskega stavbarstva in njegove pričevalnosti. Raziskovanju slovenskih in tudi južnoslovanskih hišnih tipov se je prvi posvetil filolog in narodopisec **Matija Murko**. Prva pomemnejša etnološka razprava, "Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven", je obravnavala zgodovino ljudske hiše pri Južnih Slovanih [Murko 1905, 1906]. Spisana je bila kot ocena Meringerjevih raziskav hiše v Bosni in Hercegovini. Pretežni del govori o hiši pri Hrvatih in Srbih, tretje poglavje pa govori o hiši Slovencev ('Das Haus der Slovenen').³⁴ Murko se je opiral na informatorje in na lastna potovanja. V raziskavo kmečkega doma je uspešno pritegnil poimenovanja in njegovo etimologijo. Poleg dimnice na severovzhodu in gornjenemške hiše je ugotovil na jugozahodu romansko kaminsko hišo: *Predvsem moramo kot pri Hrvatih in Srbih tudi pri Slovencih ugotoviti popolno dvojnost v hišni kulturi. V južnem delu Goriškega, na Krasu in na ostalem Primorskem najdemo romansko ali*

³⁰ V podkrepitev pravi, *da je v gornji Italiji vhodni prostor z odprtim ognjiščem še dandanes pravzaprav bivalni prostor. Tu sedi pozimi družina okoli ognja, tu jedo, tu dela žena. Spalnice pa so neogrevane, nebivalne. V Italiji ne poznajo ogrevane sobe oziroma hiše [nem. Stübchen]* [Bancalari 1893: 138; gl. tudi 1897].

³¹ Opisal je tudi ognjišče iz Rezije, hiši iz Gaberij in Ladre v Posočju ter nenavadno poligonalno spahnjenico iz Vrem pri Škocjanu [Bancalari 1996: 95, 103–104, 115].

³² Spisa "Das ländliche Wohnhaus in den Südalpen", objavljenega v reviji *Globus* [1894], žal nisem uspela dobiti, zato ga navajam posredno [Nice 1940: 11].

³³ Posredno se na bivalno kulturo Vipavske doline nanašajo še posamični prispevki, npr. o ognjiščih in spahnjenicah v Furlaniji Arthurja Petaka [1904].

³⁴ Tretje poglavje je v prevodu Vilka Novaka izšlo v Murkovem *Izbranem delu* [Murko 1962: 255–274].

italijansko kaminsko hišo [Murko 1962: 256]. Ker ni poznal terena,³⁵ je v opombi navedel sporočilo kolega Karla Štreklja, da tvori *obmejno ozemlje približno Tolmin, kjer nahajamo oba tipa mešana: italijanski v mestu, gornjenemški v gorah* [Murko 1962: 379]. Z razdelitvijo hišnih tipov je nakazal izhodišče za obravnavo območnih kulturnih razločkov s pozornostjo na medsebojnih vplivih sosednjih kulturnih in etničnih območij, kjer ni nujno da bi se kulturne meje ujemale z etničnimi [Slavec Gradišnik 2000: 127].

Murkovo členitev hišnih oblik na slovenskem etničnem ozemlju je strokovno utemeljil še **Stanko Vurnik** in s tem naredil pomemben korak k priznavanju kulturnih različnosti v obliki horizontalne, prostorske členitve na etnografska območja [Slavec Gradišnik 2000: 151].³⁶ Za razloček od Murkovega nizanja posamičnih kulturnih sestavin je bilo Vurnikovo videnje kulturne podobe sestavno; to sestavnost soustvarjajo tudi tri poglobitve hišne oblike: vzhodna, severozahodna in jugozahodna oziroma kraško-vipavsko-primorska (pozneje jim je dodal še osrednjeslovenski tip).³⁷ Za jugozahodni hišni tip je zapisal:

Stoji posamič (Kras) ali v organizirani široki obcestni vasi, gradbeni material skoraj izključno obsekano kamenje, streha namesto gorenjske ali belokranjske slamnate ali skodlaste iz korcev, plitva in ne sedlasta streha kakor tam, tloris kaže kuhinjo kot glavni prostor z nizkim odprtim ognjiščem, in spalnico kot stranski prostor, pred hišo navadno z latnikom krito dvorišče, gospodarska poslopja se vrste v pravih kotih okrog dvorišča. Česte so nadstropne hiše, ki imajo spodaj hlev ali klet, zgoraj stanovanje, dohodno od zunaj po stopnicah in "balandurju". Taka hiša je v ozki zvezi z roman-skim kaminskim tipom; tik ob italijanski meji je ta tip še izrazitejši v stavbah, iz katerih je kaminski prostor s poudarkom izstopil tudi v tločrtu. Tak tip kaminske, italijansko vplivane hiše se nahaja v Sloveniji v romanističnem etnografskem pasu in se začinja javljati na jugu že okrog Logatca, v Tolminu in gornji soški dolini pa tvori z alpskonemškim zanimiv kompromis kaminske hiše z visečimi hodniki. [Vurnik 1926b: 308]

Vurnikovo tipologijo je dopolnil geograf **Anton Melik**, ki je kot poseben tip dodal še hišo v cerkljansko-škofjeloškem hribovju (verjetna kombinacija alpskih in mediteranskih elementov) [1936] in pozneje še bovško hišo [1963]. Ločil je tudi že različice primorske ali mediteranske hiše³⁸: vipavske stavbe naj bi bile zelo visoke, večinoma nadstropne, streha pa

³⁵ V krajih, ki jih je poznal iz lastnega ogleda, ni Vipavske doline [Murko 1962: 379].

³⁶ Regionalna tipologija je bila *produkt umetnostnozgodovinskega slogovno-tipološkega pristopa in upoštevanja Murkovih spoznanj, zlasti v zvezi z raziskovanjem kmečke hiše. In kar je še pomembnejše: potrjeval jo je s samim raziskovanjem* [Slavec Gradišnik 2000: 151].

³⁷ Dimnico je – morda pod Gerambovim vplivom, kot nemško – izločil iz te delitve. Podrobneje je predstavljal SZ tip [Vurnik 1930; Slavec Gradišnik 2000: 123–207; Vilfan 1970: 567].

³⁸ Pri primorski ali mediteranski hiši je poglobitvena značilnost kamin: *Tu je namreč glavni, običajno največji prostor v hiši – kuhinja, to je prostor, kjer stoji veliko, nizko, kamenito, skrbno urejeno ognjišče. ... Okrog ognjišča so klopi, tu se odigrava družinsko življenje, kar pride do izraza zlasti pozimi. Spijo drugod; najčesteje so sobe v nadstropju, če je hiša samo pritlična v podstrežju, ali pa poleg kaminskega prostora, kjer so urejene tudi shrambe. Peči v njih ni, razen v premožnejših hišah, ki imajo v stranskih sobah posebne nizke zidane pečice, frankolin imenovane. Sredozemska hiša je zidana, najčesteje iz obdelanega kamna, les se tu uporablja*

pogosto štirikapna; predvsem za višje ležeča zemljišča po južnih pobočjih Trnovske planote naj bi bili značilni zaselki, po drugi strani pa povsem sklenjene gručaste vasi [Melik 1933: 140–142]. Opozoril je tudi na izenačevanje hišnih tipov in nastajanje enotnega srednjeevropskega tipa, zlasti v predmestjih, okolici večjih mest in industrijskih krajev, kjer ljudje niso zaposleni zgolj v kmetijstvu. Razloge za značilnosti primorske ali mediteranske hiše je našel v sredozemskem podnebjju, saj so podobne stavbe tudi v drugih mediteranskih deželah: *opravka imamo tedaj z mediteranskimi, ne specifično romanskim elementi hišne zgradbe* [Melik 1936: 588].³⁹

Na Murkovo, Vurnikovo in Melikovo regionalno tipologijo se je naslonil **Rajko Ložar** v prvi etnološki sintezi *Narodopisje Slovencev* [1944], za katero je pripravil tudi poglavje o stavbarstvu. O vipavski hiši je zapisal:

Temu kraškemu tipu je podoben oni v Vipavski dolini. Gospodarska poslopja in hlevi so razurščeni okoli dvorišča, guna, nad njim je latnik. Kot gradivo prevladuje povsod kamen, za prekrivanje streh rabijo ali škrlil ali pa posebno opeko, imenovano korci. Da ne odnese opeke prehuda burja, so korci obteženi s kamni. Na dvorišču se nahaja običajno vodnjak na vreteno ali pa na preprost vzvod, na katerem visi na verigi vedro za zajemanje vode. [Ložar 1944: 81]

Filološkemu, geografskemu in umetnostnemu zanimanju za stavbarstvo pa lahko sledimo tudi v mejah Italije oziroma Julijske krajine, kamor je v upravnem pogledu med vojnama sodila Vipavska dolina. Po prvi svetovni vojni se je zakoreninilo jezikoslovno zanimanje za poimenovanje sestavnih delov bivališča in notranje opreme ob zbiranju gradiva za atlas italijanskega jezika (*Atlante linguistico italiano*); idejni utemeljitelj je bil Mateo Bartoli, glavni zbiratelj pa Ugo Pellis. Zbiranje je potekalo pod okriljem leta 1919 ustanovljene Società Filologica Friulana s sedežem v Vidmu. V Arhivu dr. Henrika Tume se je ohranilo Pellisovo pismo, ki ga je 8. julija 1921 poslal goriškemu pravniku in politiku⁴⁰ in ga naprosil za pregled priloženega vprašalnika o kuhinji ter za mnenje o izbranih slovenskih

samo v stropu in strehi. Značilna je tu streha, ki je skrajno položna, blizu morja ter ravnine še posebno malo nagnjena; krije se z znamenitimi težkimi žlebniki ali žlebaka ali korci, ki se običajno še obložijo s težkimi kamni, zakaj silovita burja, bi sicer delala hudo škodo. Kjer burja ne dela preglavice, zlasti na zapadu ob ravnini, je krita z običajno kratko opeko krajevne proizvodnje. Nadalje so za sredozemsko hišo značilne na zunanji strani velike ploskve zidov, ki je v njih razmeroma jako malo pretežno velikih oken. Na zunaj često niso pobeljene, tako da se dobro vidi sivo apniško gradivo. Hiša ima vhod na podolžni strani, podobno kot povsod pri nas. Pogosto je dvorišče tlakovano. Pri mnogih hišah se pride v nadstropje po širokih stopnicah, prirjenih na vnanji strani, kjer je tudi krajši hodnik; najobičajneša je ta oblika ob ravnini. [Melik 1936: 585–588]

³⁹ Podobno kot Melik tudi antropogeograf Jovan Cvijić v delu *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje* na karti hišnih tipov stavbe v Vipavski dolini uvrsti med kraško-jadranske kamnite hiše [1922: 317], medtem ko avstrijski geograf Norbert Krebs v *Die Ostalpen und die heutige Österreich* označi južnoalpsko območje, vključno z Vipavsko dolino, za območje laških tipov (nem. »Welsche Typen«) [1928:199].

⁴⁰ Arhiv dr. Henrika Tume je v Raziskovalni postaji Nova Gorica ZRC SAZU, škatla ZHT– Tumova korespondenca O. P.

krajih.⁴¹ Poleg tega mu je ponudil mesto tajnika za slovenski del izvršnega odbora komisije za leksikone. Tuma mu je 11. julija 1921 odgovoril, da tega zaradi prezaposlenosti ne more sprejeti, čeravno pozdravlja zamisel o leksikonu, sploh pa zajetju slovenskega dela [Tuma 1994: 329–330]. Ob zbiranju jezikoslovnega gradiva (med 1925 in 1942 je opravil 730 anket) je Ugo Pellis tudi fotografiral kraje, ljudi in njihova bivališča.⁴² *Atlante linguistico italiano* je izšel šele konec preteklega stoletja [1995, 1996, 1997, 1999, 2001]: za obravnavano temo pa sta najzanimivejša četrti in peti zvezek, ki prinašata kartografijo terminov za stavbe in notranjo opremo bivališč [1999, 2001]. V Vipavski dolini je bila anketa opravljena v Ajdovščini, ker pa so kartografski podatki skopi in za Vipavsko kakor tudi za druge slovenske kraje večkrat pomanjkljivi, bi bilo vsekakor zanimivo pregledati gradivo, predvsem fotografsko, ki ga hrani arhiv Fuslanskega filološkega društva (Società Filologica Friulana) v Vidmu, pa tudi njihovo strokovno in poljudno periodiko (*Ce fastu?* [1925–], *Bollettino dell'Atlante linguistico italiano* [1933 –], in *Sot la Nape* [1949–]) [Matičeto 1948; Ellero in Zannier 1999].

Prvo primorsko (oziroma takrat julijskokrajinsko) regionalno klasifikacijo in kartografijo stavbnih tipov je v *Guida della Carsia Giulia* [1929] dognal **Gustavo Cumin**.⁴³ Na območju Julijske krajine je ločil štiri tipe: arhaični tip, ki ga je imenoval divaška hiša,⁴⁴ dve različici italskega tipa, prvo na ravninskem območju spodnjega dela Soče in Vipave in njeno reducirano obliko na kraški planoti, ter slovansko-alpski tip na skrajnem vzhodu. Za hišo na vipavskem in spodnjesoškem ravninskem območju je zapisal:

Ravninska hiša je večja kot kraška, dvokapna streha je pogostejša kot štirikapna v obliki piramide. V obeh primerih streha izstopa iz stavbe in preklade so umetnostno izrezljane; kritina je opečna, iz korcev lokalne izdelave. Stavba zajema v enem korpusu stanovanje, hlev in prostore za shranjevanje. Pogosto se bivališče nahaja na enem krilu zgradbe, vhod v pritličju vodi v kuhinjo z nizkim ognjiščem, širokim dimnikom in jedilnico, v gornjem nadstropju so spalnice. V nadstropju teče lesen gank («ballador»),

⁴¹ V pismu Pellis navaja Komen, Ajdovščino, Gorico, Kojsko, Dolenje - Kanal, Tolmin – Kobarid, Špeter, Fojdo, Plešišča, Bardo, Ravanco, Bovec, Reklanico, Dunjo in Trbiž; pozneje so bili v anketo zajeti Ajdovščina, Lipalja vas, Rezija, Ter, Bovec, Sovodnje, Tolmin, Idrija, Komen, Postojna, Divača in Ilirska Bistrica [ALI 1995, 1996, 1997, 1999, 2001; Matičeto 1948: 45–48].

⁴² Preden je preromal celotno Italijo, je obiskal tudi tečaj fotografije pri Arnaldu Polaccu, članu Istituto Fotografico Triestino [Ellero 1999: 10].

⁴³ Že pred prvo svetovno vojno, leta 1914, je bivališča Padske nižine klasificiral Arrigo Lorenzi in pri tem zajel tudi skrajni vzhodni del Furlanske nižine in tržiško območje (*agro monfalconese*) [Lorenzi 1914].

⁴⁴ Hiše z nagnjeno dvokapno streho, bodisi s slamnato ali kamnito strešno kritino se nahajajo na prostorih italskega tipa, kritina variira glede na razpoložljivost gradbenega materiala. To je preostanek tipa, ki je na poti izginotja in ki verjetno predstavlja tip hiše, ki je tu najstarejši in verjetno slovanskega izvora. Kamnita strešna kritina pa je element, pridobljen v drugem času, morda zaradi potrebe prostora ali pa tudi zaradi tradicijskih razlogov, saj so že starejše stavbe, že predzgodovinske, najbrž imele kamnito strešno kritino. V vsakem primeru, ta primitivna hiša je klonila pred kompleksnejšo ravninsko, pustila pa ji je v dediščino gradbene detajle, predvsem spahnjeno ognjišče, katero se zidano in krito z opeko ali kamni nahaja tudi v nekaterih hišah kritih s slamo. [Cumin 1929: 135]

vzdolž katerega so razporejene late, kjer sušijo zelenjavo in koruzne storže. Okna so opremljena s polkni. Hlev ima široka vrata, nad njim je skedenj, ki navadno nima polnih sten, ampak zaradi pretoka zraka v strukturi stene izmenično manjka po en zidak. Pred zgradbo je gumno iz zbite zemlje, ki ga od obdelovalnega zemljišča in ceste loči ograja oziroma živa meja [it. siepe]. Včasih opazimo tudi reducirano obliko, ko se hlev premakne pod bivališče. [Cumin 1929: 128]

V nadaljevanju je Cumin ugotovil, da so v Vipavski dolini naselja na levi, severovzhodni burji izpostavljeni brežini, ker so tod za obdelavo ugodnejše površine kakor na nasproti ležečih jugozahodnih pobočjih; zaradi poplav se izogibajo dna dolin [prim. Cumin 1929].⁴⁵ Na Cuminove ugotovitve so se oprli številni vodiči ter poljudne in strokovne publikacije, na primer **Lorenzoni** v *Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco* [1930], **Bednařik** v *Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi* [1932], ki je izčrpno in strokovno opisal vipavske in goriške vasi, tipe hiš ter obnovo stavb po prvi svetovni vojni,⁴⁶ pa tudi geograf **Ernesto Massi** v *L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano* [1933], ki je opisal urbanizacijo Goriške v luči prepleta geografskih in zgodovinskih dejavnikov.

Cuminovo regionalizacijo je poglobila šele študija o podeželski hiši v Julijski krajini **Bruna Niceja** [1940], ki je izšla v zbirki o italijanskih naseljih (*Ricerche sulle dimori rurali*

⁴⁵ Cumin postavi še mejo med italiskim in alpskim tipom, opiše spahnjenice, razvoj strešne kritine, go-spodarska poslopja, razmejevanje posesti in občasna bivališča.

⁴⁶ Glede na izčrpnost in izvirnost lahko pri slednjem predpostavljamo tudi terensko izkušnjo: *V pasu gričevja in po nižinah prevladuje zapadni furlanski tip hiše. To je navadno velika stavba, brez ometa, zidana na pol iz kamna na pol iz opeke, ki ima bivališče, hleve ter gospodarske prostore vse pod eno streho. Strehe so na dve ploskvi in malo nagnjene, strešni okrajki so ozki. Okoli hiše je lesen hodnik, ki vodi v zgornje prostore, ... Blizu hiše je običajno tudi vodnjak na vreteno. Ta tip hiše se spreminja od kraja do kraja. ... Po večini dežele, zlasti pa po Vipavski dolini so mešani tipi. Gospodarska poslopja in hlevi so posebej. Razvrščeni so okoli dvorišča (»guno« mu pravijo, nastalo iz gumno) tako, da ga skoraj ograde. Nad dvoriščem je latnik, ki je v navadi tudi po Brdih, goriški okolici in po komenskem Krasu. Zadaž za hišo je vrtiček s straniščem, zbitim iz par desk nad skopano jamo. Hiše so enonadstropne in zidane iz kamna (nove iz opeke). Streha na dve ploskvi je iz korcev in ni preveč nagnjena. Ob robu strehe so na korce položeni debeli kamni, da obvarujejo streho pred burjo. V »hiši« = kuhinji je v navadi tri četr metra visoko ognjišče. Okoli ognjišča so klopi. Sredi ognjišča pa železen vzglavnik, kamor naslanja gospodinja polena, da z zubljem gore. Vzglavnik ima na koncih dve roki, ki se na vrhu razširita v nekaj okrogel košek; vanj so Vipavci polagali buče z vinom, ko so »za kotlom« = na ognjišču kramljali. Da v loncih bolj vre, ima gospodinja nizke trinožnike, da nanje polaga lonce. Nad ognjiščem visi močna veriga »renk« za »svinjski kotel« (= kjer se prašičem kuha) in za polento. Široki in visoki dimnik pa je poln močnih klinov za sušenje svinjine. Nad vsem prostranim ognjiščem je še večja napa s polico, kamor stavi gospodinja lonce. Jedilno posodo ima pa v skledniku na steni. Opisano ognjišče je v navadi v večini hiš tudi po Gorah in Krasu. Seveda se zdaj umika štedilnikom. Za krušno peko so pa postavljene blizu ognjišča posebne iz opeke zidane, velike pravokotne peči s polkrožno odprtino (»žeknom«), ki jo zaslanjajo s pločevinastimi vratci. V zgornje prostore se gre po stopnicah izven hiše, ki pripeljejo na lesen hodnik. Sobe nimajo vmesnih vrat, ampak le z mostovža. Na dvorišču je navadno vodnjak z izvirkom. Vodo dvigajo s kotli, ki so priklenjeni na verigo. Ta pa visi na dolgem drogu pritrjenem na pokončno leseno rogovilo. Na drugem koncu je drog obtežen s kamni. Taka dvigala imajo po ogrski ravnini. Na Vipavskem in koder rode vinogradi, se med vinogradi (»bregi«) belijo tudi tako zvane »bajte«, nizke hišice brez ometa z enim prostorom, kamor spravljajo ob trgatvi kadi in ornce. Po njihvah pa zasadi Vipavec namesto plotov planto (vrsto trt), v kateri se trta menja usako tolko s kako breskvijo ali črešnjo. [Bednařik 1932: 105–106]*

in Italia) Geografskega inštituta Univerze v Firencah, ki ga je vodil Renato Biasutti. Prva knjiga v zbirki je bila Biasuttijeva *La casa rurale nella Toscana* [1938], po njegovem zgledu pa dela učencev za različne pokrajine takratne Italije. Leta 1940 je izšla druga, Nicejeva *La casa rurale nella Venezia Giulia*, zanimiva pa je še četrta, *La casa rurale nel Friuli* [Scarini 1944], saj je furlanska podeželska arhitektura neposredno povezana z vipavsko.

Nice je dobro poznavanje literature dopolnil s terensko raziskavo spomladi in poleti 1937, vodeno po Biasuttijevem vprašalniku. Za območje Vipavske doline je ugotovil, da so

bivališča malih lastnikov, ki obdelujejo dolino Vipave in Branice, skoncentrirana v vaseh in zaselkih. V njih prebiva ena sama družina, sestojijo pa iz več povezanih stavb. V pritličju se nahaja kuhinja in shramba: v gornjem nadstropju so spalnice. V kuhinjo se vstopi naravnost od zunaj: vrata imajo preklado; ognjišče je dvignjeno in ob steni. Na podstrešju je kašča. Ni prostorov za posebno rabo: latrina je samo zunanja. Pravokotni apnenčasti kamni so najbolj razširjen gradbeni material: dvokapne, rahlo nagnjene strehe so pokrite z opečno kritino. V nadstropju vzdolž prednje fasade teče lesen gank, ki ima zunanji dostop po lesenih stopnicah. [...] Pri podeželskih stavbah Vipavske doline in sosednjega goriško-tržaškega Krasa dobimo vtis, da ni enega monolitnega tipa z ustaljenimi značilnostmi (kot na primer bovški ali idrijski), ampak lahko ločimo paleto različnih oblik, ki se same zase še ne morejo imenovati tipi, ampak se vključujejo v edinstven tip z možnostjo variacij, kar razgrinja pri vipavski hiši srečavanje, zlivanje in prekrivanje raznih kultur. [Nice 1940: 31]

V nadaljevanju je opisal najbolj razširjen tip z gankom, dostopnim po zunanjih stopnicah, kuhinjo v pritličju in sobami v zgornjem nadstropju, predstavil stavbo v Črničah s kamnitimi zunanjimi stopnicami in edinstveno spahnjenico v nadstropju, pozoren je bil na vipavske dimnike, na pogoste preureditve starejših bivališč v gospodarska poslopja,⁴⁷ na socialne razlike⁴⁸ in na novodobne spremembe v podobi naselij zaradi povojne obnove v bližini Gorice.⁴⁹ Opozoril je na furlansko vplivane, a vendarle popolnoma drugačne vipavske domačije okoli zaprtega dvorišča [it. "corte"] in na vzhodno mejo njihove razširjenosti, pri čemer se je naslonil na Scarina.⁵⁰ Slovanske domačije okoli zaprtega dvorišča

⁴⁷ *Pritličje enega izmed gospodarskih poslopij je edinstven širok prostor, ki sedaj služi kravam, pred tridesetimi leti pa je bila tu kuhinja, kot kažeta ognjišče in lijak, ki sta ostala na svojem mestu. Strme lesene stopnice vodijo v gornje nadstropje, kjer je bila nekoč spalnica z lesenim podom, sedaj pa je preurejena v senik [Nice 1940: 31].*

⁴⁸ *Hiša dobrostoječih gleda na vrt z dvema dvignjenima nadstropjema, od katerij je prvo opremljeno z gankom z nadstreškom; ... Zelo zanimivo borno bivališče je sestavljeno iz treh povezanih stavb [Nice 1940: 31–32].*

⁴⁹ *V okolici Gorice je vojna uničila vse, bližina mesta pa je vtisnila v ruralne stavbe Vipavske doline sodobnejšo, manj tipično fizionomijo [Nice 1940: 33].*

⁵⁰ *V skladu s Scarinovimi opazovanji gre skrajna vzhodna meja domačij okoli zaprtega dvorišča [it. "corte"] od Opčin preko Sežane, Tomaja, Štjaka, doseže pri Ajdovščini Vipavsko dolino in teče po vznožju Trnovskega gozda, kjer se združuje s furlanskim območjem [Nice 1940: 33]. Najbrž velja mejo raztegniti preko cele Vipavske doline; tudi na območju vzhodno od Ajdovščine (npr. v Podragi, na Gočah) še danes zasledimo domačije okoli zaprtega dvorišča.*

naj bi bile bolj zaprte kot furlanske, pa tudi manjše, na Goriškem jih je največ na območju Črnič in Šempasa [Nice 1940: 31–34]. Opažanja je ponazoril s številnimi reprodukcijami risb, fotografij in tlorisov. V sklepnem delu je klasificiral in kartografiral stavbe celotne Julijske krajine. Strukturalni metodi Biasuttija, ki je razvrstila stavbe glede na razporeditev stanovanjskega in gospodarskega dela, je zaradi kulturno specifičnega položaja pridružil stilistično metodo, ki razvršča bivališča po formalnih posebnostih (oblika in naklon strehe, gradbeni material), po kateri se bivališča Julijske krajine delijo na južnoevropska in srednjeevropska [Nice 1940: 117–119]. Poudaril je sorodnost s furlanskim stavbnim fondom, za katerega so značilne domačije z zaprtimi dvorišči [it. *corte*], spahnjenice in ganki z zunanjim stopniščem [Nice 1940: 125–128]. Monografsko predstavitev je sklenil z opisom stanja, naštevanjem modernizacijskih in diferenciacijskih dejavnikov, povezavo med oblikami naselja in obliko bivališč, s fašističnemu razpoloženju primerno obravnavo etničnih dejavnikov v podeželski arhitekturi in vizijo vloge stavbarstva pri italianizaciji Julijske Krajine: *Zato mora imeti reševanje ruralnih hiš v Julijski krajini še en namen: ohranjanje in obnavljanje italijanske fiziognomije ruralnih naselij in bivališč na ozemlju, ki tvori most v Srednjo Evropo in na Balkan* [Nice 1940: 137].

Pričujoči pregled raziskav končujem z v istem duhu spisanim katalogom *Architettura rurale italiana* [1936]⁵¹ arhitekta **Giuseppeja Pagana** (rojenega Pogačnik v Poreču). Z odličnimi fotografijami dokumentirana publikacija izraža avtorjevo italijanofilsko navdušenje nad podeželsko arhitekturo in prinaša predstavitev evolucije človekovega bivališča. Za ta pregled je zanimiva predvsem mestoma sicer nekoliko pomanjkljiva predstavitev razvoja odvajanja dima, spahnjenice in kamina ter fotografije furlanskih bivališč. Pagano je umrl ob koncu druge svetovne vojne v koncentracijskem taborišču Mathausen, kamor je bil deportiran po nazorskem odmiku od fašizma leta 1940. Istega leta je izšla *Umetnost v Primorju* [1940] **Franceta Steleta** kjer je Primorje poudarjeno kot eno najzanimivejših srednjeevropskih območij:

Že skoraj tisoč let se srečujeta na tem ozemlju dva glavna tokova in oblikujeta vse, kar je vidnega in otipljivega ustvarila njegova kultura: Srednja Evropa in Italija. Italija pomeni za te kraje Benetke, ki jim služita morje in furlanska nižina; Srednja Evropa pa se pravi bližnje alpske dežele, to je v glavnem etnografska Slovenija. [Stele 1940: 5]⁵²

S sopostavitvijo dveh različnih pogledov in usod, na eni strani Istrana, umetnika in fašističnega režimskega arhitekta Giuseppeja Pagana in na drugi (umetnostnega) zgodovinarja, vodjo Spomeniškega urada za Slovenijo Franceta Steleta končujem pregled raziskav stav-

⁵¹ Katalog je bil spisan ob šesti trienalni razstavi v Galleria della Mostra di architettura v Milanu.

⁵² Dvajset let pozneje, v dopolnjeni izdaji *Umetnosti v Primorju* [1960], je bil tudi Steletov poudarek nekoliko drugačen: *Marsikaj, kar se zdi v Primorju italijansko, je v resnici skupno sredozemsko, mediteransko, kar velja za marsikatero potezo v domačijstvu, narodopisju, življenju, značaju in umetnosti primorskih Slovanov* [Stele 1960: 17].

barstva Vipavske doline. Ponazarja vrhunec in zatem zaton številnih podrobnih, v veliki meri na terenskem delu osnovanih in, kakor smo videli, tudi fašistično nazorsko, če ne že naravnanih, pa vsaj začinjenih italijanskih raziskav sredi 20. stoletja. Sočasni raziskovalci onstran rapalske meje so bili v manj ugodnem položaju, saj niso imeli dostopa do terena in so bili omejeni s posrednimi viri.

Če in v kolikšni meri so bile raziskave spred druge svetovne vojne v drugi polovici 20. stoletja presežene in nadgrajene ter s tem potrjene ali ovržene, bo pokazalo nadaljevanje pregleda, pregled povojnega krmarjenja različnih ved in strok med tradicionalističnim in modernističnim umevanjem in rokovanjem s stavbarstvom ter bivalno kulturo Vipavske doline, ki bo upošteval tudi vzporedne terenske preverbe in tu predstavljene vire.

LITERATURA IN VIRI

Atlante linguistico italiano [ALI]

- 1995 1. *Il corpo umano: anatomia, qualità e difetti fisici, protesi popolari: carte 1–3., 1–93.* Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato.
- 1996 2. *Il corpo umano: funzioni principali, malesseri e affezioni patologiche comuni, malattie principali: carte 94–202.* Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato.
- 1997 3. *Indumenti e abbigliamento: carte 203–297.* Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato.
- 1999 4. *La casa e l'arredamento: l'esterno; l'interno e l'arredo: il tinello, la camera da letto: carte 298–392.* Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato.
- 2001 5. *La casa e l'arredamento: la cucina: il fuoco e il focolare; utensili da cucina; la tavola, le stoviglie, i mobili; l'acqua, il rigovernare e la pulizia: carte 393–524.* Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato.

Bancalari, Gustav

- 1893 *Die Hausforschung und ihre Ergebnisse in den Ostalpen. Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereines* 24: 128–174.
- 1896 *Forschungen und Studien über das Haus: I. Rauchhaus, Herd, Ofen, Rauchfang, Kamin. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 26: 93–128.
- 1897 *Forschungen und Studien über das Haus: II. Gegensätze des »oberdeutschen« Typus und der Ländlichen Häuser Frankereichs. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 27: 191–209.

Bednarik, Rado

- 1932 *Goriška in tržaška pokrajina v besedi in podobi.* Gorica: Sigma.

Belinger - Ferjančič, Gizela

- 1930 *Vzorna gospodinja.* Gorica: Goriška Matica.

Bevk, Davorina

- 1930 *Ljubi moj domek.* Gorica: Goriška Matica.

Biassutti, Renato

- 1931 *Richerche sui tipi degli insediamenti rurali in Italia: la carta dei tipi di insediamento. Memorie della Società geografica italiana* 17: 5–25.
- 1938 *La casa rurale nella Toscana.* Bologna: Nicola Zanichelli Editore.

- Blaznik, Pavle (ur.)
1970 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*. Ljubljana: SAZU.
- Bogataj, Janez in Vito Hazler
1996 Regionalizacija. V: *Enciklopedija Slovenije* 10. Ljubljana: Mladinska knjiga: 148.
- Bollettino dell'Atlante linguistico italiano*
1930–1970 *Bollettino dell'Atlante linguistico italiano*. Udine: Società filologica friulana G. L. Ascoli.
- Ce fastu?*
1925– *Ce fastu? Rivista della Società filologica Friulana*. Udine: Società Filologica friulana G. L. Ascoli.
- Cergna, Maria Cristina
2005 *Il diario della peste di Giovanni Maria Marusig (1682). Edizione del testo e delle illustrazioni originali dell'autore*. Mariano del Friuli: Edizioni della Laguna.
- Coronini - Cronberg, Franz
1891 *Volksleben in Görz und Gradiska. V: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bd. 10. Das Küstenland*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei: 161–189.
- Cumin, Gustavo
1929 *Guida della Carsia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale.
- Cvijić, Jovan
1922 *Balkansko poluotrovo i južnoslovenske zemlje. Osnove antropogeografije 1*. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod.
- Czoernig, Carl Freiherrn
1873 *Das Land Görz und Gradisca*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Dachler, Anton in Michael Haberlandt
1906 *Das Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn und seinen grenzgebieten*. Wien: Österreichische Ingenieur- und Architekten-Verein.
- Ellero, Gianfranco in Italo Zannier (ur.)
1999 *Voci e immagini. Ugo Pellis linguista e fotografo*. Milano: Motta; Lestans/Sequal: CRAF.
- Erjavec, Fran
2000 *Na kraški zemlji. V: Erjavec, F., Črtice in povesti. Potopisi. Literarne in stvarne podobe živali*. Ljubljana: DZS (Slovenska klasika): 218–223.
- Franke, Ivan
1891 *Burgen, Ortsanlagen und Typen von Bauernhausern. V: Die österreichische-ungarische Monarchie in Wort und Bild, Bd. 8. Kärnten und Krain*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei: 390–402.
- Godina - Golija, Maja
2002 *Stavbarstvo slovenskega etničnega prostora v delu Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Traditiones* 31 (1): 91–98.
- Gospodarski list: za kmetijstvo...*
1869–1879 *Gospodarski list: za kmetijstvo, svilorejo, obrtnijo in druge deželne potrebe*. Gorica: C. kr. kmetijsko društvo Goriško.

Gospodarski list: glasilo c. kr...

1881–1902 *Gospodarski list: glasilo c. kr. kmetijskega društva v Gorici*. Gorica: Kmetijsko društvo.

Gospodarski list

1922–1928 *Gospodarski list*. Gorica: Zadružna zveza.

Gospodarski vestnik...

1923–1928 *Gospodarski vestnik slovenskega kmetijskega društva v Gorici, Slovenske čebelarke zadruge v Gorici, Zadružne zveze v Trstu in Tržaške kmetijske družbe v Trstu*. Gorica: Konzorcij Gospodarskega vestnika.

Grafenauer, Bogo

1970 *Viri in literatura*. V: Blaznik (ur.) 1970: 3–24.

Granda, Stane

1984 *Kmetijske Razmere v Vipavski dolini v prvi polovici 19. stoletja*. *Goriški letnik* 11: 55–72.

Hacquet, Baltasar

1778–1789 *Oryctographia Carniolica oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthumes Krain, Istrien und zum Theil der benachbarthen Länder 1–4*. Leipzig: Johann Gottlob Immanuel Breitkopf. [1778 (1.del), 1781 (2. del), 1784 (3.del), 1789 (4.del)]

1801–1805 *Abbildung und Beschreibung der südwest- und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven: deren geographische Ausbreitung von dem adriatischen Meere bis an den Ponto, deren Sitten, Gebräuche, Handthierung, Gewerbe, Religion u. s. w. Nach einer zehnjährigen Reise und vierziesięjährigem Aufenthalte in jenen Gegenden*. Leipzig: im Industrie – Comptoir. [1801 (1. zvezek), ? (2. zvezek), 1803 (3. zvezek), 1804 (4. zvezek), 1805 (5.zvezek)].

Jazbec, Tina

2001 *Arhitekt Maks Fabiani in njegovi projekti prenove na Primorskem: 1917–1922* (Diplomska naloga). Ljubljana: FF, Oddelek za umetnostno zgodovino [tipkopis].

Jejčič, Andreina

1989 *Slovenska tiskana beseda v tiskarnah na Primorskem 1607–1918 (bibliografija)*. Nova Gorica: Goriška knjižnjica Franceta Bevka (Publikacije Goriške knjižnjice; 6).

Kazak, Bogdan [Brecelj, Anton]

1938 *Zdrav kolikor bočeš. Zdravnikovi spomini*. Gorizia: Sodalizio S. Ermacora.

Kmetijske in rokodelske novice

1843–1902 *Kmetijske in rokodelske novice*. Ljubljana: Jožef Blaznik.

Kociančič, Štefan

1853 *Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853*. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3: 173–222.

Koledar: za leto...

1924– *Koledar: za leto...* Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

Koledar: za navadno leto...

1921–1940 *Koledar: za navadno leto...* Gorica: Goriška Matica.

Koledar za ...

1894–1896 *Koledar za ...* Gorica: Goriška tiskarna A. Gaberšček.

Kolerič, Antonija

1966 *Bibliografija slovenskega tiska v Italiji med dvema vojnama. 1918–30. 4. 1945*. Trst: Narodna in študijska knjižnica v Trstu.

Komelj, Ivan

1978 *Slovenski kraji in naselja v preteklosti*. Ljubljana: Narodna galerija.

Kos, Mateja

2002 Predmeti na Tominčevih portretih. V: Jaki, Barbara in Mateja Breščak (ur.), *Jožef Tominc. Fiziognomija slike*. Ljubljana: Narodna galerija: 33–36.

Krebs, Norbert

1928 *Die Ostalpen und das heutige Österreich. Ein Länderkunde. 1–2*. Stuttgart: J. Engelhorn.

Ledinek Lozej, Špela

2005 Stavbarstvo na Vipavskem v Valvasorjevem slikovnem gradivu. *Izvestja Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 2: 6–10.

Linhart, Anton Tomaž

1981 *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1–2*. Ljubljana: Slovenska Matica.

Lorenzi, Arrigo

1914 Studi sui tipi antropogeografici della pianura padana. *Rivista geografica italiana. Bolettino della Società di studi geografici e coloniali* 21: 271–608.

Lorenzoni, G.

1930 Gli Slavi delle vallate. V: Gortani, Michele, *Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco*. Udine: Società Alpina Friulana (Guida dei Fiuli; 5): 67–95.

Lozar Štamcar, Maja

2002 Pohištvo na Tominčevih slikah. V: Jaki, Barbara in Mateja Breščak (ur.), *Jožef Tominc. Fiziognomija slike*. Ljubljana: Narodna galerija: 39–42.

Ložar, Rajko

1943 Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja. *Etnolog* 15: 70–88.

1944 Kmečki dom in kmečka hiša. V: Ložar, R. (ur.), *Narodopisje Slovencev 1*. Ljubljana: Klas: 62–97.

Makuc, Neva in Jakob Marušič (ur.)

2005 *Domoznanske publikacije o Primorski: Gradivo za bibliografijo (do leta 2004)*. Nova Gorica in Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Marušič, Branko

1978 Iz starih fotografskih albumov. Giannantonio de Capellaris. *Kronika* 26 (3): 182–183.

1987 Slovenski periodični tisk na Goriškem. *Jadranski koledar* 1987: 223–232.

2002 *Goriški spomini. Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.

2005 La storiografia. V: *Cultura slovena nel Goriziano*. Udine: Forum: 303–320.

Matiččetov, Milko

1948 O etnografiji in folklori zapadnih Slovencev. *Slovenski etnograf* 1: 9–56.

Meitzen, August

- 1895 *Wanderungen, Anbau und Agrarrecht der Völker Europas nördlich der Alpen. Erste Abtheilung: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven. 1–3.* Berlin: Wilhelm Hertz.

Meringer, Rudolf

- 1891 Studien zur germanische Volkskunde: Das Bauernhaus und dessen Einrichtung. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 21: 101–152.
- 1892 Studien zur germanischen Volkskunde. Nachtrag zu Bd. 21. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 22: 101–106.
- 1893 Studien zur germanischen Volkskunde. II. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 23: 136–192.
- 1894 Ueber Spuren römischer Dachkonstructionen in Carnuntum. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 24: 245–250.
- 1895 Studien zur germanischen Volkskunde. III. Der Hausrath der oberdeutschen Hauses. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 25: 56–68.
- 1896 Das oberdeutsche Bauernhaus und seine Geräthe. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 2: 257–267.
- 1897 Zur Geschichte des Kachelofens. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 27: 223–234.

Massi, Ernesto

- 1933 *L' ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano.* Gorizia: Tipografia edit. Giuseppe Lucchi.

Melik, Anton

- 1933 Kmetstva naselja na Slovenskem. *Geografski vestnik* 9: 129–165.
- 1936 *Slovenija. Geografski opis 1. Splošni del 2.* Ljubljana: Slovenska Matica.
- 1960 *Slovenija. Geografski opis 2. Opis Slovenskih pokrajin 4. Slovensko Primorje.* Ljubljana: Slovenska matica.
- 1963 *Slovenija. Geografski opis 1. Splošni del.* (Druga, predelana izdaja). Ljubljana: Slovenska matica.

Miani, Leonardo in Matjaž Garzarolli

- 1988 Regulacijski načrti za manjša mesta, trge in vasi v porečju Soče, 1917–1922. V: Pozzetto, Marko (ur.), *Maks Fabiani. Nove meje v arhitekturi.* Venezia: Cataloghi Marisilio: 51–75.

Mikuž, Marjeta

- 1998 Šantel. Življenje in delo. V: Šantel 1998: 5–22.

Morelli, Carlo

- 2003 (1855) *Istoria della Contea di Gorizia.* Gorizia: Edizioni della Laguna.

Može, Ivan

- 2000 *Gremo v trg. Vipava v prvi polovici 20. stoletja skozi objektiv Ivana Možeta.* Nova Gorica: Pokrajinski arhiv.

Murko, Matija

- 1896 Narodopisna razstava češkoslovska v Pragi I. 1895. V: *Letopis Matice slovenske 1896.* Ljubljana: Slovenska matica: 75–137.
- 1905 Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 35: 308–330.
- 1906 Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 36: 12–40, 92–129.

- 1962 (1906) Hiša Slovencev. V: Murko, Matija, *Izbrano delo*. Ljubljana: Slovenska matica: 255–274.
- Musil, Robert
1955 *Tagebücher, Aphorismen, Essays und Reden*. Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Muznik, Anton
2000 (1781) *Clima Goritiense = Goriško podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.
- Nice, Bruno
1940 *La casa rurale nella Venezia Giulia*. Bologna: Nicola Zanichelli Editore (Ricerche sulle dimore rurali in Italia; 2).
- Novak, Vilko
1986 *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Osvald, Monika
2002 Spomeniško varstvo in obnova Goriške po prvi svetovni vojni. Arhitekt Maks Fabiani (1865–1962) ter cerkve v Ločniku, Šempetru pri Gorici in Vrtojbi. *Acta historiae aris Slovenica* 7: 123–133.
- Pagano, Giuseppe in Daniel Guarniero
1936 *Architettura rurale italiana*. Milano: Ulrico Hoepli (Quaderni della triennale).
- Peez, Aleksander
1891 Das Bauernhaus in Oesterreich-Ungarn. *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 21: 57–59.
- Petak, Arthur
1904 Über die Herd-Form in der Friaul. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 10: 211–213.
- Pillon, Lucia (ur.)
1995 *Gorizia, un viaggio nel tempo. L'immagine del Castelo del nostro secolo alle origini*. Gorizia: Edizioni della Laguna.
- Plesničar, Pavel
1940 *Narod naš dokaze hrani. Bibliografski pregled slovenskega tiska na Primorskem do konca leta 1918*. Ljubljana: L. Mikuš.
- Postojnsko okrajno glavarstvo*
1889 *Postojnsko okrajno glavarstvo*. Postojna: R. Šeber.
- Pozzetto, Marko
1997 *Maks Fabiani – vizije prostora*. Kranj: L.I.B.R.A.
2000 Il contributo di Max Fabiani all'immagine urbana e architettonica di Gorizia, del Goriziano e dell'Isontino. V: *L'arte slovena del XX secolo nel Goriziano*. Gorizia: Goriška Mohorjeva družba: 111–138.
- Primorski gospodar*
1905–1915 *Primorski gospodar. List za pospeševanje kmetijstva v slovenskem Primorju*. Gorica: Goriško kmetijsko društvo.

Rajšp, Vincenc in Drago Trpin

1997 *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763 1787 (1804)*. *Opisi*, 3. zvezek. Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije.

Ribnikar, Peter

1982 *Zemljiški kataster kot vir za zgodovino*. *Zgodovinski časopis* 36 (4): 321–337.

Rutar, Simon

1892 *Goriška in Gradiščanska*. Ljubljana: Matica Slovenska.

Scarin, Emilio

1943 *La casa rurale nel Friuli*. Firenze: Comitato nazionale per la geografia. (Ricerche sulle dimore rurali in Italia; 4).

Slavec Gradišnik, Ingrid

2000 *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.

Slovenka

1922–1923 *Slovenka*. Gorica: Konzorcij Slovenke.

Sot la Nape

1949– *Sot la Nape*. Udine: Società filologica friulana G. L. Ascoli.

Stele, France

1939 *Potovanje skozi Slovenijo l. 1571 in 1574*. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20: 304–309.

1940 *Umetnost v Primorju*. Ljubljana: Akademsko založba.

1960 *Umetnost v Primorju*. Ljubljana: Slovenska matica.

Stopar, Ivan

1993 *Kranjske noše – Goldensteinove upodobitve*. Ljubljana: Arterika.

Šalamun, Miša

1961 *Slovensko primorsko časopisje. Zgodovinski pregled in bibliografski opis*. V: Vilhar, Srečko, *Prez zgodovine slovenskih knjižnic in knjižničarstva na Primorskem*. Koper: Lipa: 25–107.

Šantel, Saša

1998 *Ciklus ljudskih noš. Akvareli Saše Šantla*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

Tuma, Henrik

1994 *Pisma. Osebnosti in dogodki (1893–1935)*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Trst: Založba Devin.

Umni gospodar...

1863–1865 *Umni gospodar. Mesečen časnik za kmetijstvo, gospodarstvo in obrtnijo*. Gorica: C. K. Kmetijska družba Goriška.

Valvasor, Johann Weichard

1877–1879(1689) *Die Ehre des Herzogtums Krain. 1–4*. Rudolfswerth: J. Krajec.

1970 (1679) *Topographia Ducatus Carnioliae moderna*. Ljubljana in München: Cankarjeva založba in R. Trofenik.

1970–1974 (1689) *Die Ehre des Herzogtums Krain: Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre,*

- gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keiserlichen herrlichen Erblandes. 1–4.* Ljubljana: Mladinska Knjiga, München: R. Trofenik.
- 2001 *Topografija Kranjske. 1678–79.* Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.
- Vertovc, Matija
 1847 *Kmetijska kemija, to je, natorne postav in kemijske resnice obrnjene na človeško in živalsko življenje, na kmetijstvo in njegove pridelke.* Ljubljana: Jožef Blaznik.
 1994 [1844] *Vinoreja. Faksimilirani ponatis izdaje iz leta 1844.* Vipava in Ajdovščina: Agroind Vipava.
- Vidmar, Luka (ur.)
 2004 *Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Koper XI: Dekanija Vipavska 1.* Celje: Mohorjeva družba.
- Vilfan, Sergij
 1970 *Kmečka hiša.* V: Blaznik (ur) 1970: 559–593.
- Vurnik, Stanko
 1926a *Kranjski etnografski muzej v Ljubljani, njega zgodovina, delo, načrti in potrebe.* *Etnolog* 1: 139–140.
 1926b *Slovenska kmečka hiša. Ilustrirani Slovenec* 2 (36): 304–305, 308.
 1930 *Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp: Doneski k studijam o ljudski arhitekturi.* *Etnolog* 4: 30–70.
 1984 *Predavanje o ljudski umetnosti.* *Traditiones* 13: 130–135.
- Ženski svet*
 1923–1941 *Ženski svet. Glasilo ženskih društev za Julijsko krajino.* Trst: Žensko dobrodelno udruženje.

ARCHITECTURE AND DWELLING CULTURE IN THE VIPAVA VALLEY OVERVIEW OF SOURCES AND BIBLIOGRAPHY FOR THE PERIOD PRIOR TO THE SECOND WORLD WAR

The first part of the paper examines different sources on architecture and dwelling culture in the Vipava Valley in the period before the Second World War. One of the oldest written sources is a report by Hugon Blotius who was traveling through the Valley in 1571. Very interesting are Valvasor's books, especially a book of sketches for subsequent graphics that were published in Topographia Ducatus Carnioliae modernae. The book contains graphics from the period between 1678 and 1679, portraying Lože, Roženek in Podbrdje, Vipava, ruins of Stari Grad above Vipava, and Podkraj. In the middle of the 18th century Giannantonio de Capellaris, a cartographer from Gorica, portrayed Tabor, Gradišče above Prvačina, and Rihenberk in the Lower Vipava Valley. Military maps from that period list information on the size and structure of settlements, and the structural firmness of their buildings. Equally interesting are fragments found in Clima Goritiense, published in 1781, by physician Anton Muznik from Gorica. One of the most important sources on 19th-century architecture is the Franciscan Cadastre. Its graphics section gives a good insight into ground plans of different settlements. The most interest-

ing part of its written section is the list of lots. Similar information can be found in the land register that, among other things, contains early building plans from the second half of the 19th century. More plans that have been preserved date from the period of renovation after the First World War, between 1917 and 1922. One of the participants in this project was Maks Fabiani, one of the leading Viennese architects. There is an increasing number of statistical sources and literature on local area studies toward the end of the 19th century. Of special importance is *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild (Austro-Hungarian Monarchy in Words and Pictures)*. The eighth volume of *Kärnten und Krain*, printed in 1891, brings an article on farm buildings in the Carniolan part of the Vipava Valley, written by Ivan Franke. The tenth volume of *Das Küstenland* (1891) published Coronini – Cronberg's contributes on the Gorica part of the Vipava Valley.

The article continues with a list of periodicals, relevant for the study of architecture and dwelling culture, from the second part of the 19th and the first part of the 20th centuries, followed by references to home economics and agricultural handbooks, memoirs, and fiction. A presentation of the most important pictorial sources - landscape paintings, picture postcards, and photographic collections – concludes the first part of the article.

The second part brings an overview of the research on architecture and dwelling culture of the Vipava Valley from the end of the 19th century to the middle of the 20th century. Professional interest in farmhouses on Slovenian ethnic territory had been incited by the studies of German geographer August Meitzen, and by Austrian architects, engineers, and ethnologists who tried to define ethnic types of architecture. The first to traverse Vipavsko was Gustav Bancalari. Although he did not know the area of the Vipava Valley firsthand philologist and ethnographer Matija Murko was the first Slovenian to describe buildings in the Vipava Valley. In his study on various house types, he had classified the houses from the southern part of Goriško as the Roman, or Italian, house type with fireplace. Murko's definition of house types was expanded upon by Stanko Vurnik, who had termed the house type found in southeast Vipava Valley the Karst – Vipavsko – Primorsko type. Vurnik's typology was further supplemented by geographer Anton Melik who mentions settlements and houses of the Vipava Valley when he discusses variants of the house type of Primorje, or the Mediterranean. Melik also stressed gradual unification of house types and the emergence of a uniform Central European house type in suburbs and in the vicinity of large towns and industrial centers. Rajko Ložar had used Murko's, Vurnik's, and Melik's regional typographies in his treatise in *Narodopisje Slovencev*, which was published in 1944).

Among the researchers equally interested in this topic were the philologists. During the Second World War the Italian philological society, the *Societa filologica italiana*, initiated an extensive project to collect material for the *Atlante linguistico italiano (Atlas of Italian language)* in Friuli – Venezia Giulia). In order to obtain data on the situation in the Vipava Valley a survey was conducted in Ajdovščina. The atlas was not printed until the end of the 20th century.

The first regional classification and cartography of houses in Goriško and in Vipavsko had been done by Gustavo Cumin. Cumin differentiated between the archaic house type (the Divača house), the Slavic-Alpine house type, and two variants of the Italic type (the Karst and the level

*land house); houses in the Vipava Valley belong to the latter type. Cumin's work was expanded by Nice's study *La casa rurale nella Venezia Giulia* (1940). He described the most widespread house type in the Vipava Valley, a house with an open gallery that is accessible by an outside flight of stairs, a kitchen on the ground floor, and rooms on the upper level. Nice paid attention to chimneys, house renovation, social differences, and modernization.*

Špela Ledinek Lozej
Inštitut za slovensko narodopisje, ZRC SAZU
Raziskovalna postaja Nova Gorica
Delpinova 12, 5000 Nova Gorica, spela.ledinek@zrc-sazu.si